

жобаны орындау шеңберінде Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалды.

ОБ АВТОРАХ

Оразғалиева Элмайра Болатбековна – доктор PhD, Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: elmaira.ozazgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7030-7102>*

Смыкова Мадина Раисовна – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: mraisovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2373-4165>

MPHTI 06.73.02

JEL Classification: G019

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-5-80-91>

КӨЛЕНКЕЛІ ЭКОНОМИКАМЕН КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ ШЕШУ ТЕТІКТЕРІ

А. А. Адамбекова^{1*}, М. Т. Кульжабаева², Н. Т. Адамбеков³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

³Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Жұмыста көлеңкелі экономиканы мемлекетте жүзеге асырылатын экономикалық қызметтің құрамдас бөлігі ретінде анықтау тәсілдері, олардың таралуының негізгі себептері, сондай-ақ оның ауқымын кеңейтуге қарсы тұрудың мүмкін жолдары қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты: көлеңкелі экономиканың пайда болу және таралу себептерін негіздеу, экономикалық және криминогендік қылмыстардың аражігін ажырату, көлеңкелі экономика мен сыбайлас жемқорлық көріністеріне қарсы күрес тетігін айқындау.

Зерттеу әдістемесі: зерттеу барысында логикалық, статистикалық, сапалық және сандық талдау әдістері, сондай-ақ зерттеу нәтижелерін визуализациялаудың графикалық әдістері қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы: таралу ауқымы елдің экономикалық даму деңгейіне байланысты болатын екі типтегі – кәсіпкерлік және қылмыстық экономикалық қызметтен пайда болатын экономиканың бір бөлігі ретінде көлеңкелі экономиканың мәнін негіздеу бойынша деректерді жүйелеуден тұрады. Мақалада капиталды шығару көлемін, ЖІӨ, көлеңкелі экономиканы және көлеңкелі экономиканың көлемін қысқартудағы қолма-қол есеп айырысу нарығының рөлін салыстыру бойынша тұжырымдар берілген.

Зерттеу нәтижелері: көлеңкелі экономика ауқымдарын есептеу индикаторларын негіздеуге зерттеулер жүргізу және көлеңкелі экономиканың экономикалық және құқықтық контенттерінің түрлері мен бағыттары бойынша ауқымдарды айқындау жөніндегі ұсынымдармен, экономика субъектілерінің экономикалық қызметінің ресмилігіне қол жеткізу құралы ретінде жалпыға бірдей декларациялау рәсімі мен тетігін жетілдіру жөніндегі ұсыныстармен, көлеңкелі экономиканың ауқымын қысқартуға ықпал ету мәнмәтінінде қолма-қол есеп айырысу нарығын дамытудағы үрдістерді зерттеуді тереңдету жөніндегі ұсынымдармен көрсетілген.

Түйін сөздер: көлеңкелі экономика, капиталды шығару, жалпыға бірдей декларациялау, бейресми жұмыспен қамту.

КІРІСПЕ

Экономикалық қызметке қатысушылардың салық және әкімшілік механизмдер арқылы мемлекеттік реттеудің әсерін азайтуға деген ұмтылысы көлеңкелі экономика сияқты құбылыстың пайда болуына себеп болды. Экологиялық проблемалар аясында әлеуметтік және саяси катаклизмалар күшейтілген экономикалық дағдарыстардың әсері көлеңкелі экономиканың көлемін азайтып қана қоймай, оның жекелеген триггерлерін күшейтті. Осыған байланысты мемлекеттік реттеу және басқару құралдары арқылы көлеңкелі процестерге қарсы тұру жүйесі үнемі дамып, жетілдіріліп отырады. Қазіргі заманғы әлемдік практика құқықтық та, экономикалық та тетіктер арқылы экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетіктерін жасау мен жетілдіру жөніндегі кешенді шараларды қамтиды. Комплаенстің дамуы әзірленетін және қолданылатын шаралардың жаңа деңгейін қуәландырады. Алайда, көлеңкелі экономиканың мәні, оның стимуляторлары өздерінің экономикалық шығу тегінде өзгеріссіз қалады, дегенмен жаһандық техно-, экологиялық және әлеуметтік процестердің әсерінен олар өзгеріп, қарсы тұрудың дұрыс және тиісті құралдарын жасау үшін нақтылауды қажет етеді.

Көлеңкелі экономиканың негізгі тәсілі – мемлекеттік есепке алу мен бақылаудан тыс дамитын экономикалық субъектілердің қызметі [1].

Бұл әлеуметтік-экономикалық қатынастардың бүкіл жүйесін қамтитын күрделі әлеуметтік-экономикалық құбылыс, және, ең алдымен, экономикалық тауарлар мен кәсіпкерлік қабілеттерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну мемлекеттік басқару органдарынан жасырылатын қоғамның бақылаусыз көбею секторы. Қазіргі жаһандық әлемдегі көлеңкелі экономика элементтері қоғам қызметінің барлық салаларында дерлік бар. Экономиканың пайдалы дамуына қарсы тұратын, қоғамға зиян келтіретін және көлеңкелі экономиканы – деформацияланатын және әлеуметтік қауіпті экономиканы құратын әртүрлі қызмет түрлері бар. Бұған мысал ретінде сұр жалақы, көлеңкелі жұмыспен қамту, қылмыстық және салықтық-сүзілген кірістерді заңдастыру, монополиялық алыпсатарлық және басқалар жатады.

«Көлеңкелі экономика» немесе заңсыз, бейресми, қылмыстық құбылыс әрқашан экономистердің, құқық қорғау органдарының өкілдері мен қоғам өкілдерінің назарын аударады [2]. Тауарлар мен қызметтерді заңсыз өндіру, кірістерді жасыру, есепке алынбаған қолма-қол ақша айналымы, «лас ақшаны» заңдастыру, сыбайлас жемқорлық және қызмет бабын теріс пайдалану – көлеңкелі қызметтің осы және басқа да көріністері ресми экономиканың тұрақты серіктері болып табылады.

Мұндай жағымсыз түзілімдерді анықтау, оларды оқшаулау және жеңу қоғамның толыққанды дамуының міндетті шарты болып табылады.

Көлеңкелі экономиканың мәнін әлеуметтік зиянды қызмет ретінде түсіну осы секторды толық анықтауға, тиісті құбылыстардың ішкі байланыстары мен өзара тәуелділігін көруге мүмкіндік береді, бұл кез-келген әлеуметтік формацияға тән әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде экономиканың көлеңкелі секторының пайда болуы мен таралуының жағдайларын, себептері мен тетіктерін ашуға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары «көлеңкелі экономика» проблематикасы экономикалық қылмыстың ауқымдылығының, капиталдың жылыстауының, ақшаны шетелге шығарудың, қоғамдық-экономикалық өмірдің түрлі салаларындағы сыбайлас жемқорлықтың, коммерциялық даулардың және қаржы-өнеркәсіптік кландар мен топтар соғыстарының артында жасырынып, жаңа контекстке ие болды. Сонымен қатар, «көлеңкелі экономика» проблемасы өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл зерттеудегі негізгі міндет жаңартылған мазмұнды нақтылау және оның глоботриггерлерін көрсету болып табылады. Криминологиялық және экономикалық әдебиеттерде осы жағымсыз әлеуметтік құбылысты сипаттайтын «көлеңкелі экономиканың» көптеген белгілері көрсетілген. Көптеген ғалымдар көлеңкелі экономиканы кірістерді заңсыз қайта бөлуге, заңсыз кірісті барынша көбейтуге бағытталған қоғамның ресми экономикалық қызметіне «енгізілген» экономикалық қылмыс ретінде анықтайды [3].

Экономикалық ғылым тұрғысынан ғалымдар ұсынған тәсілді қабылдау орынды, оған сәйкес көлеңкелі экономика деп «қоғамның тауар-материалдық құндылықтар мен қызметтерді бақылаусыз өндіруді, бөлуді, айырбастауды және тұтынуды, яғни мемлекеттік басқару органдары мен қоғамнан жасырынған жекелеген азаматтар, мемлекеттік меншікті пайдакүнемдік жеке немесе топтық мүдделерге

пайдалану жөніндегі әлеуметтік топтар арасындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды» түсіну керек деп санайды [4].

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІГІ

Көлеңкелі экономика экономиканың заңды және нақты секторымен тығыз байланысты және оның құрамдас бөлігі болып табылады. Өзінің өмір сүруі үшін көлеңкелі экономика қандай да бір жолмен мемлекеттік қызметтерді, материалдық және әлеуметтік элементтерді, мемлекет құрған инфрақұрылымды, жұмыс күшін мемлекетпен экономикалық қатынастарға кірмей пайдаланады.

Әлемдік практикада бұл құбылысты анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар, ол бүгінде «көлеңкелі экономика» терминімен белгіленеді.

Шетелдік теория мен практика көлеңкелі экономика ұғымына екі аспект кіргізеді:

1) мемлекетте рұқсат етілген қызметтен түсетін кірістерді есепке алуды төмендету немесе жасыру;
2) мемлекетте тыйым салынған, қылмыстық сипаты бар, құрылған кірістерді қайта бөлетін экономикалық және басқа да қызмет түрлеріне қолданылмайды [5].

Әр түрлі зерттеулерде баяндалған көлеңкелі экономиканың тенденциялары мен ерекшеліктерін зерттеу [6] көлеңкелі экономиканы заңсыз да, заңмен тыйым салынбаған да белгілердің тіркесімі бар экономикалық қызмет ретінде түсіндіру керек екенін көрсетеді:

- бұл ретте ресми есептілікте тіркелмейтін ақылы түрде халыққа тауарлар өндіру және қызметтер көрсету;

- экономикалық субъектілер арасындағы экономикалық қатынастар жүйесі және оның классикалық схемасының бұзылғандығын көрсетеді. Сонымен, сәтсіздік материалдық тауарларды жеке мақсаттар үшін тұтыну/иемдену сатысында байқалады, дегенмен бұзушылықтар өндіріс кезеңінде де, бөлу сатысында да орын алуы мүмкін.

Көлеңкелі экономика саласындағы кез-келген қызмет қылмыстық болып табылады, бірақ оның барлығы қолданыстағы заңнаманың нормаларына жатпайды. «Экономикалық қылмыс» ұғымының шекаралары оның конвенциясына байланысты қатаң қылмыстық құқық саласында анықтау өте қиын деп саналады. Зерттеу көрсеткендей, құқық қолдану кезінде экономикалық қылмыстардың екі тобын ажырату керек.

Бірінші топ – мемлекет жүктейтін салық ауыртпалығы жағдайында салық төлеуден жалтаруға мәжбүр болған кәсіпкерлердің қызметі. Осылайша, көлеңкелі экономиканың кең көлемде таралуының себебі – мемлекеттік биліктің дәрменсіздігі, оның зияткерлік жарамсыздығы, заңды кәсіпкерлік қызметті жүргізу ережелері кәсіпкерлерді өз бизнесін сақтап қалу және жұмыссыздар қатарын толтырмау үшін айналып өту жолдарын іздеуге мәжбүр етеді. Демек, еңбек мотивациясын, моральдық және материалдық қызығушылықты сақтай отырып, кәсіпкерлердің көпшілігін заңды экономика саласына тартуға мүмкіндік беретін нормативтік құқықтық актілерді (немесе заңдарды) әзірлеу үшін мемлекет өзінің зияткерлік әлеуетін тартуы керек. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде заңды қызмет атқаратын кәсіпорындардың үлес салмағы өтпелі экономикасы бар елдерге қарағанда едәуір көп [7].

Екінші топ – бұл салықтық жасырудан тыс экономикалық қылмыстар, олардан тек бюджет қана емес, жалпы қоғам да зардап шегеді. Қару-жарак, есірткі саудасы, мемлекеттік қаражатты иемдену – мұның бәрі бір уақытта қылмыстық болып табылатын экономикалық қылмыстар. Олар бірінші топқа қарағанда мүлдем басқа алдын-алу шараларын қажет етеді. Заңсыз алынған капитал қоғамның маңызды қаржылық ресурстарын алаңдатып, қаржылық дағдарыстың шиеленісуіне әкеліп соғады, заңды капиталдың жұмыс істеуінің экономикалық ортасына нұқсан келтіреді және зандастыра отырып, мемлекеттің инвестициялық саясатының басымдықтарын анықтайды [8].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, келесі анықтама беруге болады: көлеңкелі экономика – бұл екі типтегі қылмыстық (заңсыз) экономикалық қызмет нәтижесінде пайда болатын экономиканың бөлігі – кәсіпкерлік және қылмыстық, оның таралу ауқымы елдің экономикалық даму деңгейіне байланысты. Осы зерттеу шеңберінде елдің экономикалық дамуы капиталды шығару және кіргізу

көлемдерін, елдің ЖІӨ деңгейін салыстыру, капиталды шығару құрылымын және қолма-қол есеп айырысу нарығының көлемін талдау арқылы бағаланды [9].

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің деректеріне сәйкес, 2021 жылы шетелге 1 443,54 млрд. АҚШ доллары шығарылған (төмендегі 1-кестеде көрсетілген).

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің мәліметі, млрд. АҚШ

	Шығарылған сома			Кіргізілген сома	
	2020 жыл	2021 жыл		2020 жыл	2021 жыл
БАРЛЫҒЫ	1177,07	1443,54	БАРЛЫҒЫ	370,51	306,28
Байланысты тараптармен операциялар	353,12	485,24	Қайта инвестициялау	111,15	107,19
Шетелдік шоттарға аударымдар	153	173,22	Мемлекеттік қарыз алу	32,1	30,6
Халықтың шетел валюта-сына сұранысы	200,1	216,53	Ұлттық қордан бағалы қағаздарды сату	122,1	64,32
Шетелдік бағалы қағаздарды сатып алу	235,4	317,58	Нақты ағын	22,16	27,56
Дебиторлық берешек	70,6	69,92	Кредиторлық берешек	21,2	18,37
Шетелдік компаниялардың капиталына қатысу	164,85	182,1	Резервтерді қысқарту	43,6	42,88
			Мәмілелер бойынша төлемдерді кейінге қалдыру және басқалар	18,2	15,36
Ескерту – [10] дереккөз					

Ұсынылған деректерді талдау көрсеткендей, капиталды шығару 22,6 %-ға өсті, ал капиталды кіргізу 17,3 %-ға қысқарды. Бұл жағдайда шығарылатын капиталдың таза сальдосының серпіні 41 %-ға (2020 жылы 806,56 млрд. АҚШ доллары және 2021 жылы 1 137,26 млрд. АҚШ доллары) өскеніне назар аударған жөн, бұл капиталды кіргізудің қысқаруы аясында ресми деректер бойынша капиталды елден шығару үрдістерінің күшеюін айғақтайды. Бұл ретте, егер АҚШ долларымен қайта есептеу кезінде Қазақстанның ЖІӨ көлемі 2020 жылы 171,1 млрд. долларды, ал 2021 жылы 197,4 млрд. долларды құрағанын ескеретін болсақ, онда кестеде ұсынылған көрсеткіштер осы мәндермен қаншалықты салыстырмалы? Сонымен қатар, капиталды шығару құрылымын талдау 2021 жылы 35 % капиталды елден шығаруға байланысты тараптармен операциялар жүргізу арқылы қарыз сипатында жүзеге асырылғанын көрсетеді – бұрын алынған қарыздарды өтеу және шетелдік компанияларға қарыздар беру арқылы. Егер дебиторлық берешек бойынша көлемдермен, сондай-ақ қазақстандық инвесторлар сатып алған шетелдік компаниялардың бағалы қағаздары және олардың капиталына қатысу үшін төленген қаражат түріндегі қорландыру көлемдерімен толықтырылса, онда 2021 жылдың қорытындысы бойынша кредиттік қор ресурстары кіргізілетін капитал құрылымында 73 %-ды құрады. Бұл талдау ресми деректерді зерттеу негізінде алынды.

Қазақстандық сарапшылардың пікірінше, көлеңкелі экономика айналымы 2020 жылы елдің ЖІӨ-нің шамамен 22,5 %-ын немесе 36,8 млрд. АҚШ долларын, ал 2021 жылы ЖІӨ-нің 20,23 %-ын немесе 39,93 млрд. АҚШ долларын құрады [11]. Бұл жағдайда Мемлекеттік басқарудың менеджерлері көлеңкелі экономиканың негізгі үлесі Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің индикаторлары бойынша анықталған алшақтықтар есебінен қалыптасады деп санайды. Атап айтқанда, негізгі үлес (көлеңкелі экономиканың көлемінің 48 %-ы) транзиттің көлеміне түзетулерді және әдіснамалық ерекшеліктерді ескере отырып, контрагент елінің кедендік статистикасының деректерімен сыртқы сауда көлемдері бойынша МКК-нің деректерінің ауытқуы және орташа салалық көрсеткішпен (аумақтар бөлінісінде) айырмада салықтарды төлеу кезінде түзілетін кірістер деңгейін есептеу кезінде ауытқулар есебінен қалыптастырылады [11]. Егер мемлекеттің бейінді сарапшылары

осы индикаторлар негізінде көлеңкелі экономика көлемін есептесе және оларға оның есептік көлемінің жартысына жуығын салса, онда бұл мән Қазақстандағы көлеңкелі экономиканың нақты ауқымын шамалап көрсетеді дегенге келіспеуге болмайды.

Дүниежүзілік банктің нұсқасы бойынша көлеңкелі экономика ұлттық экономиканың бейресми секторы ретінде қандай да бір елдің даму ерекшелігіне байланысты ЖІӨ-нің 36 %-дан 22 %-ға дейін өзгеріп отырады. Зерттеуде негізгі назар бейресми жұмыспен қамту сияқты көлеңкелі экономиканың элементіне аударылғанын атап өткен жөн. Осылайша, Дүниежүзілік банктің талдаушылары «The Long Shadow of Informality» зерттеуінде көлеңкелі экономиканың болу және кеңею себептерін анықтайтын әртүрлі факторларды атап өтті [12]. Олардың пікірінше, Оңтүстік Азия мен Оңтүстік Африка елдерінде бейресми жұмыспен қамту индикаторы арқылы көлеңкелі экономиканың өсуінің негізгі себептері адами капиталдың төмен деңгейі және ауыл шаруашылығы саласының жоғары ауқымы болып табылады. Еуропа мен Орталық Азияда, Латын Америкасы мен Кариб бассейнінде, Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкада бейресми экономикалық қызметті ынталандыратын маңызды факторлар нормативтік және салық ауыртпалығының ауырлығы, сондай-ақ билік институттарының әлсіздігі болып табылады.

Зерттеу қалыптасып және дамып келе жатқан елдердегі бейресми экономикалық қызмет мәселесін шешу қажеттілігінің мүмкін екенін көрсетеді. Дүниежүзілік банк сарапшылары үш онжылдық ішінде – COVID-19 пандемиясына дейін – төмендеу үрдісін көрсеткенін, сондықтан белгілі бір негіз бар екенін атап өтті. Олардың нұсқасы бойынша, 1990-2018 жылдар аралығында бейресми сектордың үлесі орта есеппен ЖІӨ-нің 7 пайыздық пунктінен 32 пайызына дейін төмендеді. Бұл қысқарту ішінара саясат реформаларының көрінісі болды: соңғы отыз жыл ішінде көптеген елдердің үкіметтері ресми экономикалық қызметке қатысуды неғұрлым тиімді немесе арзан етуге бағытталған саясат реформаларын жүзеге асырды. Олардың қатарына салық реформалары, қаржыға қолжетімділікті кеңейту және басқаруды жетілдіру жөніндегі шаралар жатады [13].

Дүниежүзілік банктің ұсынымы бойынша ұлттық экономиканың дамуына жауап беретін реттеуші органдар үшін бес негізгі тәсілді ескере отырып, елдің экономикалық саясатын құру қажет. *Біріншіден*, кешенді тәсіл қолдану керек, өйткені бейресми экономика – бұл дамудың артта қалуының сөздің кең мағынасындағы көрінісі, демек бұл мәселені оқшау шешу мүмкін емес. Біздің зерттеуімізде бұл дәлел елден капиталды шығару ауқымын экономиканың өзімен салыстыру арқылы расталады. Егер капиталды экспорттау көлемі экономиканың өзінен 7 есе асып кетсе, көлеңкелі экономикаға қарсы тұру қиын. *Екіншіден*, шараларды елдегі жағдайдың ерекшеліктеріне бейімдеу, өйткені бейресми экономиканың пайда болу себептері өте алуан түрлі. Осылайша, Дүниежүзілік банк сарапшыларының пікірінше, экономиканың неғұрлым ірі бейресми секторы бар елдер жан басына шаққандағы кірістің неғұрлым төмен деңгейімен, кедейліктің жоғары деңгейімен, кірістердің айтарлықтай теңсіздігімен, қаржы нарықтарының аз дамуымен және инвестициялардың төмен деңгейімен ерекшеленеді және олар тұрақты даму мақсаттарына жету үшін ұзақ жол жүруі керек. Егер келтірілген түсіндірмелердің басым бөлігі Қазақстан экономикасының даму үрдістеріне жауап берсе, онда банк секторының қаржылық қызметтері бөлігінде осы тәсілде көрсетілген елдердің даму ерекшелігін есепке алудың маңыздылығын көрсететін кейбір сәйкессіздіктер болуы мүмкін. *Үшіншіден*, бейресми сектордың жұмыскерлері мен компаниялары ресми секторға көшу үшін жеткілікті түрде өнімді болуы үшін білім алуға, нарықтар мен қаржыға қолжетімділікті кеңейту қажет. Бұл тәсіл зерттеушілердің назарын Қазақстандағы көлеңкелі/бейресми жұмыспен қамтудың ауқымы мен құрылымын терең зерделеу, оның ерекшеліктері мен елдегі көлеңкелі экономиканың дамуындағы жалпы үрдістерге әсерін анықтау қажеттілігіне аударады. *Төртіншіден*, экономиканың ресми секторының өркендеуін қамтамасыз ету үшін басқару сапасын жақсарту және іскерлік ахуалды жақсарту қажет. Бұл аспект қолдануға қатысты маңызды дәлелдерге ие, өйткені егер экономиканың ресми секторы сапалы дамыған болса, көлеңкелі экономиканың белгілері болмас еді және проблема тек бизнестің өзінде емес. *Бесіншіден*, салық режимін ресми экономикалық қызмет арзан, ал бейресми қызмет қымбатырақ болатындай етіп ұтымды ету қажет [14].

Бұл тұрғыда қоғамның барлық мүшелерінің ресми экономикалық қызметін көрсететін халықтың кірістері мен мүлкін жалпыға бірдей декларациялау көлеңкелі экономиканың мөлшерін азайту міндетін

шешудің маңызды шарты болып табылады.

Жалпыға бірдей декларациялаудың мақсаты көлеңкелі экономикамен және сыбайлас жемқорлық көріністерімен күресу үшін жеке тұлғалардың кірістері мен мүлкін тиімді бақылау жүйесін құру, сондай-ақ салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді жинауды қамтамасыз етуде мемлекеттің ролін күшейту болып табылады.

Қазақстанда жалпыға бірдей декларациялауды енгізу 2020 жылғы 1 қаңтардан басталды. Экономикалық қызметтің ресмилігіне жеке тұлғалардың салықтарды толық төлеуін ғана емес, ең алдымен жүзеге асырылатын экономикалық қызметтің заңдылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жеке тұлғаларды салықтық әкімшілендірумен 100 пайыздық қамту арқылы қол жеткізілетін болады. Жалпыға бірдей декларациялау процесін әзірлеу және ұйымдастыру кеше басталған жоқ және оның екінші кезеңі іске асырылуда, бірақ қазірдің өзінде шешімін талап ететін кейбір проблемалық аспектілер бар, әйтпесе, олар қайтадан көлеңкеге кетудің негізі немесе серпіні болуы мүмкін.

Ұсынылған мәліметтердің толықтығы мен дұрыстығын тексеру – жалпыға бірдей декларациялау рәсімінің маңызды элементі. Егер мұндай тексерудің тиімді құралдары болмаса немесе тексеру декларацияның тым аз бөлігін қамтыса, мүліктің құнын жаппай жасыру немесе төмендету ықтималдығы едәуір артады. Бұл, өз кезегінде, жеке тұлғалардың шығыстары мен кірістерін салыстырудың пайдалылығына, тиісінше жалпы декларациялаудың тетігіне күмән келтіреді. Сондықтан, ұсынылған ақпараттың толықтығы мен дұрыстығын тексеру үздіксіз болуы керек, яғни барлық декларацияларға қатысты жүргізіледі.

Алайда, мұндай тексеру өте күрделі және уақытты қажет ететін процесс. Тиісті іс-шараларды іске асыру қаржылық тергеу жүргізу дағдылары бар білікті мамандардың көп санын талап етеді. Тексерілетін декларациялар шеңберін қысқартудың бірнеше жолы бар:

1) белгілі бір деңгейдегі лауазымды қызмет атқаратын адамдарға ғана қатысты жаппай тексеру жүргізу;

2) ішінара тексеру жүргізу – жыл сайын декларациялардың белгілі бір бөлігін кездейсоқ таңдау;

3) уәкілетті лауазымды адамдардың сұрау салулары бойынша тексеру жүргізуге міндетті.

Келесі проблемалық мәселе – «сыбайлас жемқорлық индикаторларының» болуын тексеру. Декларацияда ұсынылған мәліметтердің толықтығы мен дұрыстығын тексеру өте маңызды, бірақ ол жалпыға бірдей декларациялаудың негізгі міндеттерін шешуге тікелей бағытталмаған. Ол тек декларацияларды мазмұнды талдау үшін қажетті негіз жасайды, оның барысында сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық белгілері анықталады. Сондықтан ұсынылған мәліметтерді верификациялау арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы декларациялау рәсімін аяқтау орынды емес. Қорытынды кезең жеке тұлға шығыстарының оның кірістеріне сәйкестігін тексеруді қоса алғанда, «сыбайлас жемқорлық индикаторларының» бар-жоғына мәліметтерді тексеру болуға тиіс.

Қазір заңнама жеке тұлғалар мен оның отбасы мүшелерінің шығыстарының олардың табыстарына сәйкестігіне тексеру жүргізуді, сондай-ақ ұсынылған мәліметтердің «сыбайлас жемқорлық индикаторларының» болуына кез-келген басқа да тексеруді көздемейді. Бұл жалпыға бірдей декларациялау жүйесінің ең маңызды кемшіліктерінің бірі.

Сондықтан біз қажетті және өзекті шара болып табылатын жеке тұлғалардың шығындарын талдауды енгізуді ұсынамыз.

Сонымен бірге шығындарды бақылауға ұсынылған тәсілдің тиімділігі айтарлықтай күмән тудырады. Атап айтқанда, салық органдарының материалдық-техникалық базасы жеке тұлғалар шығыстарының олардың кірістеріне сәйкестігіне тексерулерді тұрақты жүргізуге мүмкіндік бермейді. Осылайша, шығындарды бақылауды жүзеге асыру, сондай-ақ ұсынылған ақпараттың толықтығы мен дұрыстығын тексеру бақылаушы органдардың мүмкіндігіне байланысты.

Зерттеушілер мен декларациялау процесіне қатысушылардың назарын талап ететін келесі аспект – декларациялау процесінде жүргізу жағдайында анықталған заңсыз баю үшін қолданылатын санкция мәселесі. Заңсыз баю үшін жазалардың болуы жалпыға бірдей декларациялау үшін іргелі маңызға ие.

Егер заңсыз баю үшін санкциялар көзделмесе, «сыбайлас жемқорлық индикаторларын» анықтауға бағытталған декларациялау мағынасын жоғалтады.

Шығыстардың кірістерге сәйкес келмеу фактілерін анықтау бұл жағдайда декларант үшін ешқандай құқықтық салдарға әкеліп соқпайды. Алынған ақпарат ең жақсы жағдайда бақылаушы органдардың назарын жеке тұлғаның күдікті жоғары өмір сүру деңгейіне аударуға көмектеседі. Оған жауапкершілік шараларын қолдану үшін толыққанды тергеу жүргізу және оның сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағанын дәлелдеу қажет болады. Жалпыға бірдей декларациялау сияқты қымбат механизмді ықтимал жемқорлар туралы нақты емес сигнал алу үшін қолдану мүмкін емес деп санауға болады.

Осыған байланысты «сыбайлас жемқорлық индикаторларын» анықтауға бағытталған жалпыға бірдей декларациялау жүйесі енгізілген көптеген елдердің заңнамасында заңсыз баю үшін санкциялар да бекітілген. Олардың таралуына бірқатар халықаралық конвенцияларға қол қою ықпал етті. Заңсыз баю үшін жаза 1996 жылғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы америкааралық Конвенцияда (9-бап), 2003 жылғы Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес туралы Африка одағының Конвенциясында (8-бап) және 2003 жылғы БҰҰ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Конвенциясында (20-бап) көзделген. Олар қатысушы елдерге заңсыз баю үшін санкциялар енгізуді ұсынып қана қоймай, заңсыз баюды қылмыс деп тануды және оны жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастыруды ұсынады [15].

Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген қылмыстық істер бойынша кінәсіздік презумпциясы Қазақстан Республикасында заңсыз баю үшін қылмыстық жауаптылық енгізу жолындағы неғұрлым елеулі кедергі болып табылады.

Ойластырылған процедураның болмауы жеке тұлғаларды заңсыз байыту үшін заңнамаға санкциялар енгізудің оң әсерін іс жүзінде нөлге дейін төмендетуі мүмкін. Өкінішке орай, жауапкершілік шараларын қолдану тәртібі тек жалпы сипатта жазылған және көптеген негізгі практикалық сұрақтарға жауап бермейді.

Сонымен бірге, жаһандық пандемияның көлеңкелі экономиканың ауқымы мен түрлерінің өзгеруіне әсері де ерекше зерттеуді қажет етеді. Қазақстан экономикасы үшін бұл мәселеде қолма-қол ақшаның көлеңкелі айналымын заңдастыруда банк секторының рөлі ерекше орын алады. Әлемдік экономика үшін осындай қиын кезеңде қолма-қол ақша айналымы нарығын қысқартудағы банк институттарының рөлі оның көлеңкелі сегментін қысқарту тұрғысынан да ерекше маңызды. Қазақстан экономикасы, отандық кәсіпкерлік қолма-қол ақшасыз есеп айырысуға бірқалыпты және ауыртпалықсыз көшуді сәтті көрсетті: қолма-қол ақшаға айналдырылатын қаражаттың үлесі төлем карталары бойынша айналымның үштен бір бөлігін ғана құрайды. Қазақстандық және шетелдік төлем карточкаларын пайдалана отырып, Қазақстан Республикасының аумағында қолма-қол ақша беру көлемі 2020 жылы 12 трлн. теңгені құрады – 2019 жылмен салыстырғанда небәрі 2,3 %-ға артық. Бұл соңғы он жылдағы жылдық өсудің ең төменгі көрсеткіші. Төлем карталары бойынша жиынтық айналымнан қаражатты қолма-қол ақшаға айналдыру үлесі бір жыл ішінде 58,4 %-дан 34,9 %-ға дейін қысқарды, бұл ретте 2017 жылға дейін ол 87,3 %-90,3 % шегінде құбылды. Төлем карталарынан алынған 11 трлн. теңгеден астам қаражат банкоматтарға (+11,5 %) тиесілі, ал POS-терминалдарға – 1 трлн. теңгеден аз (-47,9 %). Қазақстан Республикасының 17 өңірінің арасында төлем карталарынан қолма-қол ақша қаражаты көлемінің азаюы тек екеуінде ғана байқалды: Алматы қаласында (23,9 %-ға, 2,4 трлн. теңгеге дейін, бұл Қазақстан Республикасының бестен бір бөлігін құрайды) және Атырау облысында (5,1 %-ға, 523,2 млрд. теңгеге дейін). Елдің оңтүстік өңірлері мен оның астанасындағы шағын және орта бизнестің шоғырлануы қолма-қол ақша қаражатының көлемі бойынша қалалар рейтингінде де көрініс табады: Алматы көш бастап тұр, одан кейін Түркістан облысы Шымкент қаласымен (1,4 трлн. теңге, жылына 26 % қосу) және Астанамен (1,3 трлн. теңге, плюс 1,2 %) [12].

Қолма-қол ақшаны пайдалануға халықтың қызығушылығының төмендеуі, сонымен қатар, үшінші жыл қатарынан жалғасып келе жатқан ақша беру функциясы бар банкоматтар санының азаюымен де көрінеді. Бұл ретте қолма-қол ақшаны қабылдау функциясы бар банкоматтарға сұраныс өсуде.

2021 жылы cash-in функциясы жоқ құрылғылардың саны 5,4 %-ға, 6,8 мыңға дейін қысқарды, бұл ретте қолма-қол ақшаны қабылдау функциясы бар және тұтастай алғанда функциялардың неғұрлым кең спектрі бар банкоматтар саны, керісінше, 29,2 %-ға ұлғайды және 5,8 мың данаға жетті [12].

Қазақстанда қаражатты қолма-қол ақшаға айналдырудан жеке тұлғалар ғана емес, заңды компаниялар да бірте-бірте бас тартады. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Қаржы мониторингі комитетінің ақпараты бойынша, барлық мемлекеттік, құқық қорғау және арнайы мемлекеттік органдардың, сондай-ақ кірістерді жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласында (АЖ/ТҚ) іске қосылған қаржы мониторингі субъектілерінің тиімді және үйлесімді жұмысының нәтижесінде қолма-қол ақша қаражатының деңгейін бірден 39 %-ға төмендетуге қол жеткізілді [13].

Зерттеушілердің ұлттық экономиканы дамытудағы осы үрдіске назар аудару қажеттілігі қолма-қол есеп айырысудан қолма-қол ақшасыз есеп айырысуларға кетуі қолма-қол ақшаның көлеңкелі нарығының қысқаруын ғана емес, сонымен бірге бұрын тартылған тауар-ақша қатынастарының сегменттерінде өндіріс, тауарларды сату және қызметтерді көрсетудің көлеңкелі нарығының жанама қысқаруын көрсетеді.

АЛЫНҒАН НӘТИЖЕЛЕР (ҚОРЫТЫНДЫЛАР)

Аталған проблемаларды шешу жалпыға бірдей декларациялаудың қазіргі жүйесін елеулі пысықтауды талап етеді. Осы баптың шеңберінде біздің ойымызша, кірістер мен мүлік туралы мәліметтерді декларациялау рәсімін сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың шын мәнінде тиімді құралына айналдыру үшін іске асырылуы қажет кейбір шараларды ғана келтіреміз.

1. Қазақстанда капиталды кіргізу және шығару жөніндегі деректерді көлеңкелі экономика жөніндегі есептік деректермен салыстыру мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Көлеңкелі экономиканың ауқымын есептеу бойынша индикаторларды негіздеу және соның салдарынан экономиканың осы секторының экономикалық және құқықтық контенттерінің түрлері мен бағыттары бойынша мүмкін болатын масштабтарды жобалаудың өзі жеке терең зерттеулерді талап етеді. Экономиканың жеке секторы ретінде көлеңкелі экономиканың болуы ұлттық экономиканың әлеуметтік-экономикалық дамуын жоспарлау мен болжауды жүзеге асыру кезінде ескеруді талап етеді.

2. Тиісті нормативтік құқықтық актінің кіріспесінде жалпыға бірдей декларациялауды енгізу мақсаттарын нақты белгілеу қажет. Бұл ретте екі негізгі мақсатты көрсеткен орынды – сыбайлас жемқорлық индикаторларын анықтау және мүдделер қақтығысын анықтау. Декларациялардың мазмұнын, оларды ұсыну және тексеру тәртібін әзірлеу кезінде таңдалған мақсаттарды басшылыққа алып, оларды жүзеге асырудағы «міндетті қадамдарға» көп көңіл бөлу керек.

3. Әдістемелік материалдарда, мүмкін нормативтік құқықтық актілерде жалпыға бірдей декларациялауға бағытталған сыбайлас жемқорлық индикаторларының тізімін бекіту ұсынылады.

4. Декларациялауды «сыбайлас жемқорлық индикаторларын» анықтау үшін ғана емес, сондай-ақ мүдделер қақтығысын анықтау үшін де пайдаланған жөн. Осы мақсатта декларацияға мөлшері туралы ғана емес, сондай-ақ табыс көздері туралы да мәліметтер (кірістер алынған ұйымдардың атауы, заңды мекенжайы және қызмет саласы) енгізілуі тиіс. Декларацияларда жеке тұлғалар мен олардың отбасы мүшелерінің әртүрлі экономикалық субъектілердің жұмысына ақы төленбейтін қатысуы туралы мәліметтерді, лауазымды тұлғалар мен олардың туыстарының белгілі бір кезеңдегі бұрынғы жұмыс орындары туралы ақпаратты да көрсеткен орынды. Ұсынылған мәліметтер жүйелі негізде «сыбайлас жемқорлық индикаторларының» толықтығына, анықтығына және болуына ғана емес, сондай-ақ нақты және ықтимал мүдделер қақтығысының болуы да тексерілуге тиіс.

5. Декларацияларда жарияланатын мәліметтер жалпыға бірдей қолжетімді болуға тиіс. Ол үшін мерзімдерге (кемінде 10 жыл) және бақылаушы органдардың сайттарында мәліметтерді орналастыру және сақтау форматына бірыңғай талаптар әзірлеу қажет. Мәліметтер машинамен оқылатын форматта орналастырылуы тиіс. Орта мерзімді перспективада декларацияларды жариялау үшін бірыңғай мамандандырылған интернет-портал құру мағынасы бар.

1. Декларациялардың толықтығы мен дұрыстығын тексеруді тұрақты негізде жүргізген жөн, деректерді жүйелеп, олардың негізінде адрессті әкімшілендіруді жүргізген жөн.

2. Зерттеулер жүргізу кезінде көлеңкелі экономиканың ауқымын қысқартуға ықпал ету контекстінде қолма-қол есеп айырысу нарығын қысқарту жөніндегі үрдіске ерекше назар аудару қажет. Бұл қолма-қол есеп айырысудан қолма-қол ақшасыз есеп айырысуға кету қолма-қол ақшаның көлеңкелі нарығының қысқаруын ғана емес, сонымен бірге бұрын қолма-қол есеп айырысулар тартылған тауар-ақша қатынастарының сегменттерінде өндіріс, тауарларды сату және қызметтерді көрсету көлеңкелі нарығының көлемінің жанама қысқаруын да көрсететіндігімен негізделген.

Қазіргі уақытта экономиканы көлеңкелеу мемлекет қызметінің барлық салаларына әсер етеді және оның бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді. Жыл сайын қауіптердің саны артып келеді, бұл мемлекеттік органдар саясатының тиімсіздігімен байланысты болуы мүмкін.

Көлеңкелі экономикаға байланысты экономикалық қауіпсіздікке төнетін қатерлерді азайтуға бағытталған шаралар жүйесін құру қажеттілігі айқын. Экономиканың сәтті дамуы үшін және бизнестің «көлеңкеге кетуге» ниеті болмауы үшін бірқатар шарттарды сақтау қажет, ең алдымен, бұл шағын және орта кәсіпкерліктің экономикалық еркіндігін қамтамасыз ету.

Экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ететін табысты бизнестің болуы, кеңістіктік даму перспективаларының міндетті шарты. Өңірлерде шағын және инновациялық бизнестің пайда болуы, өмір сүруі, қолдауы, дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасау.

Бизнесті несиелендірудің, венчурлік қаржыландырудың, стартаптарды, пайда болған бизнесті қаржылық қолдаудың тиімді тетіктері көлеңкелі экономика мөлшерін қысқарту шарттарының бірі болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, аталған шарттарды сақтау экономикалық еркіндік қағидаттарын сақтай отырып, кластерлік типтегі экономика болған кезде, яғни стейкхолдерлер бір-бірін естіп, ал билік – бизнес – ғылым мен білім өзара іс-қимыл жасаған кезде оң нәтиже береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кенжегузин А. Актуальные проблемы реформирования и развития экономики // Наука Казахстана. – 2010. – № 12. – С. 5-7.
2. Ерохина Е. В. Проблемы теневизации экономики и экономической свободы в новых экономических условиях // Теневая экономика. – 2022. – № 6(2). – Статья 4. – DOI: 10.18334/tek.6.2.115197.
3. Алексеев А. И. Презумпции против коррупции // Законность. – 2008. – № 4. – С. 2-8.
4. Кондратьева Е. А. Процессы противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путём, и финансированию терроризма (ПОД/ФТ): категориальные подходы // Теневая экономика. – 2017. – № 1. – С. 31-46. – DOI: 10.18334/tek.1.1.37716.
5. Клейменов И. М. Международно-правовые стандарты противодействия коррупции, их реализация в антикоррупционном законодательстве России // Актуальные проблемы экономики и права. – 2010. – № 4. – С. 74-82.
6. Yamada G. Urban Informal Employment and Self-Employment in Developing Countries. Theory and Evidence // Economic Development and Cultural Change. – 1996. – № 2. – P. 289-313.
7. Лукьянова Н. И. Декларирование доходов государственными гражданскими служащими и членами их семей. Проблемы правоприменения // Лоббист. – 2010. – № 5. – С. 80-84.
8. Савинский А. В. О роли института неосновательного обогащения в борьбе с коррупцией // Юридический мир. – 2006. – № 3. – С. 28-35.
9. Гончаров В. Н., Денисенко И. А., Шевченко М. Н. Теневая экономика: государственные меры борьбы // Право и управление. XXI век. – 2020. – № 2(55). – С. 106-115.
10. Структура внешнего долга Казахстана ухудшилась – АФК [Электронды ресурс] // Kapital.kz [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://kapital.kz/finance/104976/struktura-vneshnego-dolga-kazakhstanaukhudshilas-afk.html> (Қарау уақыты: 21.07.2022).

11. Казахстан занял 73-е место из 141 в рейтинге стран-антилидеров по отмыванию денег и финансированию терроризма [Электронды ресурс] // Бизнес – Мир [web-сайт]. – 2020. – URL: <https://businessmir.kz/2020/11/18/kazakhstan-zanyal-73-e-mesto-iz-141-v-rejtinge-stran-antiliderov-po-otmyvaniyu-deneg-i-finansirovaniyu-terrorizma/> (Қарау уақыты: 21.07.2022).

12. World Bank, United Nations Office on Drugs and Crime. Public Office, Private Interests: Accountability through Income and Asset Disclosure. – Washington, DC: World Bank. – 2012. – 172 p.

13. Широкая распространенность неформальной экономической деятельности в развивающихся странах, весьма вероятно, замедлит восстановление их экономики после пандемии COVID-19 [Электронды ресурс] // Всемирный Банк [web-сайт]. – 2021. – URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2021/05/11/widespread-informality-likely-to-slow-recovery-from-covid-19-in-developing-economies> (Қарау уақыты: 21.07.2022).

14. Курихин С. И. Вывоз капитала как актуальная проблема Экономики России // Вектор экономики. – 2020. – № 1(43). – Статья 44.

15. Грачев А. В., Литвиненко А. Н. Теневая экономика как элемент системы экономической безопасности // Образование. Наука. Научные кадры. – 2019. – № 2. – С. 132-137.

REFERENCES

1. Kenzheguzin, A. (2010). Aktual'nye problemy reformirovaniya i razvitiya ekonomiki. Nauka Kazahstana, 12, 5-7 (In Russian).

2. Erohina, E. V. (2022). Problemy tenevizacii ekonomiki i ekonomicheskoy svobody v novyh ekonomicheskikh usloviyah. Tenevaya ekonomika, 6(2), 4, DOI: 10.18334/tek.6.2.115197 (In Russian).

3. Alekseev, A. I. (2008). Prezumpcii protiv korrupcii. Zakonnost', 4, 2-8 (In Russian).

4. Kondrateva, E. A. (2017). Processy protivodejstviya legalizacii (otmyvaniyu) dohodov, poluchennyh prestupnym putyom, i finansirovaniyu terrorizma (POD/FT): kategorial'nye podhody. Tenevaya ekonomika, 1, 31-46, DOI: 10.18334/tek.1.1.37716 (In Russian).

5. Klejmenov, I. M. (2010). Mezhdunarodno-pravovye standarty protivodejstviya korrupcii, ih realizaciya v antikorrupcionnom zakonodatel'stve Rossii. Aktual'nye problemy ekonomiki i prava, 4, 74-82 (In Russian).

6. Yamada, G. (1996). Urban Informal Employment and Self-Employment in Developing Countries. Theory and Evidence. Economic Development and Cultural Change, 2, 289-313.

7. Lukyanova, N. I. (2010). Deklarirovanie dohodov gosudarstvennymi grazhdanskimi sluzhashchimi i chlenami ih semej. Problemy pravoprimereniya. Lobbist, 5, 80-84 (In Russian).

8. Savinskij, A. V. (2006). O roli instituta neosnovatel'nogo obogashcheniya v bor'be s korrupciej. Yuridicheskij mir, 3, 28-35 (In Russian).

9. Goncharov, V. N., Denisenko I. A. and Shevchenko M. N. (2020). Tenevaya ekonomika: gosudarstvennye mery bor'by. Pravo i upravlenie. XXI vek, 2(55), 106-115 (In Russian).

10. Struktura vneshnego dolga Kazahstana uhudshilas' – AFK. (2022). Kapital.kz. Retrieved July 21, 2022, from <https://kapital.kz/finance/104976/struktura-vneshnego-dolga-kazahstana-ukhudshilas-afk.html> (In Russian).

11. Kazakhstan zanyal 73-e mesto iz 141 v rejtinge stran-antiliderov po otmyvaniyu deneg i finansirovaniyu terrorizma. (2020). Biznes – Mir. Retrieved July 21, 2022, from <https://businessmir.kz/2020/11/18/kazakhstan-zanyal-73-e-mesto-iz-141-v-rejtinge-stran-antiliderov-po-otmyvaniyu-deneg-i-finansirovaniyu-terrorizma/> (In Russian).

12. World Bank, United Nations Office on Drugs and Crime. (2012). Public Office, Private Interests: Accountability through Income and Asset Disclosure. Washington, DC: World Bank. 172 p.

13. Shirokaya rasprostranennost' neformal'noj ekonomicheskoy deyatel'nosti v razvivayushchihsya stranah, ves'ma veroyatno, zamedlit vosstanovlenie ih ekonomiki posle pandemii COVID-19. (2021). The World Bank. Retrieved July 21, 2022, from <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2021/05/11/widespread-informality-likely-to-slow-recovery-from-covid-19-in-developing-economies> (In Russian).

14. Kurihin, S. I. (2020). Vyvoz kapitala kak aktual'naya problema Ekonomiki Rossii. Vektor ekonomiki, 1(43), 44 (In Russian).
15. Grachev, A. V. and Litvinenko, A. N. (2019). Tenevaya ekonomika kak element sistemy ekonomicheskoy bezopasnosti. Obrazovanie. Nauka. Nauchnye kadry, 2, 132-137 (In Russian).

THE FIGHT AGAINST THE SHADOW ECONOMY AND WAYS TO SOLVE PROBLEMS

A. A. Adambekova^{1*}, M. T. Kulzhabayeva², N. T. Adambekov³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

³International University of Information Technology, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The paper considers approaches to the definition of the shadow economy as components of economic activity carried out in the state, the main reasons for their spread, as well as possible ways to counter the expansion of its scale.

The purpose of the research: to substantiate the causes of the emergence and spread of the shadow economy, to identify factors contributing to the reduction of its scale, to develop proposals to counteract the expansion of the shadow economy.

Research methodology: in the course of the research, methods of logical, statistical, qualitative and quantitative analysis, as well as graphical methods of visualization of the results of the research were used.

The originality / value of the research lies in the systematization of data on the substantiation of the essence of the shadow economy as part of the economy formed by criminal (illegal) economic activity of two types – entrepreneurial and criminal, the scale of which depends on the level of economic development of the country. The article presents conclusions on the comparison of the volume of capital exports, GDP, the shadow economy and the role of the cash market in reducing the scale of the shadow economy.

The results of the research are expressed by recommendations for conducting research on the justification of indicators for calculating the scale of the shadow economy and determining the scale by types and directions of economic and legal contents of the shadow economy, proposals for improving the procedure and mechanism of universal declaration as a tool for achieving the formality of economic activity of economic entities, recommendations for deepening research on trends in the development of the cash settlement market in the context of the impact on scaling down shadow economy.

Keywords: shadow economy, capital export, universal declaration, informal employment.

БОРЬБА С ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКОЙ И ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ

А. А. Адамбекова^{1*}, М. Т. Кульжабаева², Н. Т. Адамбеков³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

²Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

³Международный университет информационных технологий, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

В работе рассматриваются подходы к определению теневой экономики как составляющие экономической деятельности, осуществляемой в государстве, основные причины их распространения, а также возможные пути противодействия расширению ее масштабов.

Цель исследования: обосновать причины возникновения и распространения теневой экономики, выявление факторов способствующих сокращению ее масштабов, выработка предложения по противодействию расширению теневой экономики.

Методология исследования: в процессе исследования использованы методы логического, статистического, качественного и количественного анализа, а также графические методы визуализации результатов проведенного исследования.

Оригинальность / ценность исследования заключается в систематизации данных по обоснованию сущности теневой экономики как части экономики, образуемая преступной (незаконной) экономической деятельности двух типов – предпринимательской и уголовной, масштаб распространения которой зависит от уровня экономического развития страны. В статье представлены выводы по сопоставлению объемов вывоза капитала, ВВП, теневой экономики и роли рынка наличных расчетов в сокращении масштабов теневой экономики.

Результаты исследования выражены рекомендациями по проведению исследований обоснования индикаторов расчета масштабов теневой экономики и определение масштабов по видам и направлениям экономических и правовых контентов теневой экономики, предложениями по совершенствованию процедуры и механизма всеобщего декларирования как инструмента достижения официальности экономической деятельности субъектов экономики, рекомендациями по углублению исследований тенденций в развитии рынка наличного расчета в контексте влияния на сокращение масштабов теневой экономики.

Ключевые слова: теневая экономика, вывоз капитала, всеобщее декларирование, неформальная занятость.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Адамбекова Айнагуль Амангельдиевна – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainatas0408@gmail.com, ORCID 0000-0003-2026-4321*

Кульжабаева Меруерт Толеухановна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: meruert.kulzhabaeva@narhoz.kz, ORCID 0000-0003-4585-1290

Адамбеков Нурбек Тастанбекович – экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: nuradamsdu@gmail.com, ORCID 0000-0003-4413-7204